

Терехова С.І.
Київський національний
лінгвістичний університет

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ ЧАСОВОГО ВКАЗУВАННЯ: КРИТЕРІЙ СТРУКТУРУВАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ)

Постановка загальної проблеми та її зв'язок із науковими завданнями. Часові характеристики є одним з найважливіших вимірів життя людини, тому увага до нього з боку різних галузей науки є цілком зрозумілою. Досліджені лінгвістами категорії граматичного часу, темпоральності, аспектуальності, таксису тощо [3; 2 та ін.] спроможні лише частково відобразити сутність концептуального розподілу та мовних і мовленнєвих репрезентацій часового вказування.

Вказування на час, або часові вказування, є репрезентованими в українській, російській та англійській мовах різними семантичними, функціональними та граматичними засобами. Утім найбільш показовими в усіх трьох мовах є прислівники часового вказування, організовані в функціонально-семантичному полі часового вказування (ФСП ЧВ). Наповнення і структурна організація ФСП ЧВ в аналізованих мовах дещо різняться.

Мета статті – проаналізувати функціонально-семантичні репрезентації часових указувань в українській, російській та англійській мовах у світлі зіставно-типологічного підходу.

Актуальність дослідження. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функціонально-семантичні дослідження аналізованого матеріалу в типологічному зіставленні української, російської та англійської мов у сучасній лінгвістиці ще не проводилися. Окремі праці, присвячені розробці функціонально-семантичної (праці Г. Щура, Д. Шмельова, М. Хмелевської, Н. Копачевої та ін.) та типологічної теорій (Л. Булаховського, О. Білецького, С. Семчинського, В. Гака, О. Тараненка, М. Кочергана, С. Рахімова, С. Чалабяна, Г. Шамової, Р.-М. Hottenroth, С. Hill та ін.), як правило, розглядають дейктичні або інші референційні відношення мовних одиниць (МО) у світлі прагматичного (Н. Аругюнової, Ю. Апресяна, Г. Липис, J. Lyons, Ch. Fillmore, St. Kamhuber, V. Lo-Cascio та ін.), структурно-семантичного (Г. Уфімцевої, Й. Стерніна, Л. Яковлевої, В. Щербіна, Z. Harris, J. Lyons, Ch. Fillmore, W. Goodenargh та ін.) або функціонально-граматичного підходу (О. Бондарка, О. Бондара, М. Halliday, К. Heger та ін.) переважно на матеріалі однієї мови.

Наукові результати. ФСП ЧВ є відносно сталою структурно впорядкованою єдністю, що репрезентує одну з осей “системи координат” і надає відносної часової характеристики предмету обговорення та виражає ставлення мовця, слухача або третьої особи до моменту \ періоду, тривалості певної дії. Ступінь цієї відносності не є однакою для різних умов комунікації і, окрім інтенційних параметрів, залежить від функціонально-семантичних можливостей мовних репрезентацій, їх екзофоричних¹ та інших характеристик. В основі диференціації ТГ у складі ФСП ЧВ покладено критерій статичності \ динамічності в його співвіднесеності з *тепер* \ *тоді*. У цьому бінарному протиставленні вбачається суттєва для зіставлюваних мов концептуальна опозиція “тепер –

¹ Екзофоричними характеристиками вважаються такі співвідносні вказування на безпосередній референт, за яких інших способів визначення референта не потрібно [14, 193; 12, 137 та ін.]. Фактично, екзофора є недейктичним різновидом референції.

не тепер”, тобто актуальний час є домінуючим у свідомості носіїв мов, тоді як майбутнє \ минуле залишаються відносно другорядними, вторинними; їх актуалізація відбувається індивідуально або масово під впливом особистісних \ колективних цінностей. У мовах, що зіставляються, це має окремі прояви на рівні складників ТГ.

Поряд із дієсловами статичності та динаміки (особливо в англійській мові²) типовими репрезентаціями часового вказування традиційно на зразок іншомовних досліджень визначаються прислівники (D. Crystal, R. Hartmann, F. Stork, J. Lyons, Ch. Fillmore та ін.), рідше – інші проформи, що реалізують прислівникову часову вказівну функцію, визначають об’єктивне, суб’єктивно-об’єктивне або суб’єктивне співвідношення моменту обговорення та моменту (ширше – часу), про який ідеться у спілкуванні [16, 54–62; 12, 103–263; 18 та ін.]. Суб’єктивність у даному випадку не обов’язково є проявом викривленого світосприйняття і безпосередньо часового вказування: в кожній із зіставляваних мов наявні вторинні номінативні репрезентації, утворені на основі асоціативних ознак (сталі вислови метафоричного, метонімічного, порівняльного та ін. типів образності).

Основою диференціації ТГ та мікрополів ФСП ЧВ є ознаки статичності \ динамічності та співвіднесеності з часом (майбутнім, минулим, теперішнім). Складна сегментно-ярусна структура поля оформлюється навколо центральних лексем полів укр. “*тоді (у минулому)*” – “*тепер (зараз)*” – “*тоді (у майбутньому)*”, рос. “*тогда (у минулому)*” – “*теперь (сейчас)*” – “*тогда (у майбутньому)*”, англ. “*then*” – “*now*” – “*then*”, які водночас виступають домінантами ТГ мікрополя статичного вказування. Мікрополе динамічного вказування оформлюється навколо прислівників прямого напрямку в часі: укр. *відтоді – доки*, рос. *от тогда – до сейчас*, англ. *from then – till now* та зворотного: укр. *від тепер – доти*, рос. *от тогда – до теперь*, англ. *from there – from here*, які цілісно структурують поле.

Серед розглянутих типів вказування особливо розгалуженими репрезентативно є: а) дейктичні вказування на конкретний або відносний час первинної номінації (окремі та переважно англійські сполучення просторових і часових вказувань, статичного та динамічного часу); б) анафоричні вказування контекстуально співвідносної семантики (меншою мірою первинної номінації); в) календарні референтні вказування; г) вторинні або опосередковані вказівні часові репрезентації, утворені на основі семантики способу дії (поширені переважно в українській та російській мовах), міри й ступеня (переважно в російській мові). Ступінь прояву вказівної ознаки у представленій послідовності зменшується від власне дейктичних МО до МО змішаної (вказівної та невказівної) семантики. Інші види референтних відношень на рівні аналізованих МО представлені в розглянутих ФСП ЧВ не послідовно; їх специфіка визначається індивідуально в кожній розгляданій ТГ зіставляваних мов.

Інші види референтних відношень, утворені на основі найпоширенішого дейктичного часового вказування, в зіставляваних мовах репрезентовані як “відсилання до певного часу, співвідносного з іншим моментом або часовим періодом”, найчастіше – з моментом говоріння [18, 2]. Проте часова референція, репрезентована прислівниками, певно, не може повністю збігатися з темпоральною співвіднесеністю [пор.: 16, 62]: часові прислівники та проадвербіальні³ сполучення, підкріплюючи темпоральну семантику дієслів та іменників, надають дещо конкретизованої, додаткової інтенційної семантики уточнення. Останнім часом у мові та мовленні такими є не лише власне часові прислівники, а й прислівники

² Див. також [1].

³ Про суть проадвербіїв див. детально в: [17, 24–25; 13, 247].

вторинних часових ознак: швидкості та порядку, частотності, повторюваності \ однократності дії, періодичності, прискорення, точки відліку (початку, кінця), постійності, тривалості дії, віддаленості \ наближення в часі, одночасності, вікової належності або тривалості життєдіяльності, процесу тощо, прямої \ зворотної послідовності \ непослідовності, конкретизованості (тижневої, річної, сезонної) тощо, про що свідчить наявний мовний матеріал. Особливого значення аналізованим указуванням надає часове обмеження дії (лімітованість), яка в українській та російській мовах підкріплюється контекстуально вираженою категорією дієслівної аспектуальності, в англійській – також граматичними часами продовженої, перфектної та перфектно-продовженої дії.

У зіставлюваних споріднених мовах прислівники часової обмеженості та завершеності дії виступають контекстуальними актуалізаторами відповідної дієслівної семантики, яка, як відомо, в них не настільки категоріально диференційована, як в англійській мові. Таким чином, на фоні традиційної диференціації часових указувань на теперішнє, майбутнє та минуле [8, 179-181; 7; 9, 52-54; 4, 160-180 та ін.] прислівники часового указування диференціюються за іншими семантичними ознаками якості дії, яку вони характеризують. Додатковими умовами їх формування потенційно виступають параметри автокомунікації [6, 228-241]. За функціональною належністю розглядані МО не набули поки що в мовах значної диференціації, як, скажімо, репрезентації просторового указування. Внутрішньокатегоріальні зміни та функціонально-семантична зворотність часових указувань також не є регулярними для складників ФСП ЧВ. Її типовими проявами є зворотність просторової та часової семантики, актуалізація часового указування на фоні семантики способу дії \ міри, ступеня.

Зіставлювані МО диференціюються та розподіляються серед ТГ поля за такими функціонально-семантичними критеріями: 1) за співвіднесеністю з моментом комунікації⁴: безвідносні МО, співвідносні МО (вказування на теперішній, майбутній, минулий, майбутній у минулому); 2) за повторюваністю (циклічності, періодичності, подвоєності та ін.) \ неповторності (однократності) дії; 3) за ознакою наявності \ відсутності дії в часі: позитивної або негативної оцінки; відносної або конкретизованої оцінки; 4) за перманентністю репрезентованої ознаки: тривалі (перманентні) або однократні. Градаціями ознаки тривалості є: миттєвість (щодо початку і \ або кінця дії), моментальність (щодо тривалості дії), процесуальність, яка виражається в продовжуваності \ нетривалості, кратності \ одноразовості, перервності \ безперервності; 5) за якістю вказування: повністю вказівні (однотипної та комплексної семантики вказування: час + простір, час + особовість, час + простір + особовість, час + предметність та ін.) та частково вказівні (дейктичність + спосіб дії, спосіб дії + часове вказування, міра + часове вказування та ін.); 6) за співвіднесеністю з актуальним часом: репрезентації реального та віртуального часового вказування (в тому числі й умовні, репрезентації майбутнього в минулому); 7⁵) за ознакою завершеності \ незавершеності: завершені, незавершені (розпочаті, тривалі, власне незавершені); 8) за швидкістю прояву ознаки: повільні, сповільнені, прискорені, сильного \ слабого прояву, швидкісні, дуже швидкісні; 9) за ознакою прискореності \ моментальності дії: миттєві, прискорені (поступово, інтенсивно); 10) за ознакою циклічності (календарні, епохальні, річні); 11) за соціальною співвіднесеністю: буденні \ святкові; робочі \ вихідні (відпускні); 12) за ступенем прояву деталізації ознаки:

⁴ Для писемних джерел жанру листування та подібних слід розрізняти момент написання та момент сприйняття (читання) тексту, що, як правило, зазначає адресант.

⁵ Семантичні критерії 7-12 є необов'язковими, тобто не регулярними, для розглянутих МО, проте їх вплив на формування семантики аналізованих репрезентацій не менший.

градуйовані \ не градуйовані; 13) за співвідношенням часової характеристики: відносно руху, простору, особи, процесу, події.

Характерною особливістю розглянутих часових указувань є відсутність або гранична обмеженість проявів оцінності (пор., просторові репрезентації в українській та російській мовах). Досить відносними є й професійні та вікові диференціації. Тому, очевидно, не є доцільним включати критерії стилістичної, соціальної та соціально-вікової диференціації як окремі положення класифікацій: їх вплив обмежується наведеними ознаками.

За іншими відношеннями і співвідношеннями в мові та на міжмовному рівні були встановлені такі класифікації досліджуваних МО: 14) за структурною репрезентацією у складі ТГ та ФСП ЧВ в цілому: опозитивні \ неопозитивні; 15) за внутрішньоструктурною репрезентацією МО: прості \ комплексні; в англійській мові також поширені складні репрезентації; 16) за продуктивністю твірної основи: продуктивні \ непродуктивні; 17) за морфемною структурою: односкладні та двоскладні⁶; 18) за частиномовною належністю: прислівники, прислівникові сполучення; 19) за функціонально-семантичною зворотністю: прислівникові, прислівниково-вигуківі, прислівниково-іменникові (присудкові слова), прислівниково-сполучникові МО; 20) за ступенем прояву вказівної ознаки: постійні \ непостійні; 21) за синтаксичною функцією: обставини часу, присудкові слова, вставні уточнювальні звороти; 22) за формальною репрезентацією: конкретизовані та узагальнені (відносні).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Функціонально-семантична розгалуженість аналізованих прислівникових репрезентацій, уніфікована певним чином за наведеною типологією, свідчить про різнобічність, своєрідність та широкомасштабність аналізованого мовного матеріалу, його постійний розвиток у мові й мовленні, про повноцінність його польової репрезентації у досліджуваних мовах окремо та в їх типологічному зіставленні.

Система прислівникових часових репрезентацій указування відрізняється від системи дейктичних дієслів функціонально-граматичних указувань та функціонально-семантичних репрезентацій. Як свідчить мовний матеріал, диференціація за ознаками швидкості \ уповільненості, постійності \ миттєвості, конкретизованості \ узагальненості є найпоширенішою серед мовного матеріалу, а також відповідних концептів, що підкреслює їх значущість для носіїв зіставляваних мов.

Проведене дослідження дозволяє дещо поглибити наукові знання щодо репрезентації часових указувань різних референційних типів, уточнити визначення структури ФСП в цілому й у конкретних мовах зокрема та представити типологію часової, просторово-часової та часово-особової тощо.

Використана література:

1. *Апресян Ю.Д.* Экспериментальное исследование семантики русского глагола. – М.: Наука, 1967. – 252 с.
2. *Бондар О.І.* Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові (функціонально-ономасіологічний аспект). – Автореф. ... дис. докт. філол. наук. / 10.02.01. – КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 1998. – 32 с.
3. *Бондарко А.В.* Основы функциональной грамматики. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2001. – 260 с.
4. *Вейнрейх У.* О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. – М.: Наука, 1970. – Вып. 5. –

⁶ Пор.: в англійській мові та деяких рідкісних мовах (наприклад, Abaza, Northwest Caucus визначаються: первинний дейксис (initial deictic elements), префіксальний або інфіксальний дейксис (suffixal or enclitic elements), або термінальний дейксис (terminal deictic words) [10, 164; 11, 277; 15].

- С. 163–250.
5. *Лотман Ю.* О двух моделях коммуникации в системе культуры // Труды по знаковым системам VI. – Тарту, 1973. – Вып. 308. – С. 227–243.
  6. *Стернин И.А.* К проблеме дейктических функций слова: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / АН СССР, Ин-т языкознания. – М., 1973. – 32 с.
  7. *Уфимцева А.А.* Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 205 с.
  8. *Хмелевская М.А.* Функционально-семантическое поле дейксиса в современном английском языке // Вестник С.-Петербургского университета. – 1993. – Серия язык, литература, история. – № 4. – С. 50–54.
  9. *Allen W.S.* Structure and system in the Abaza verbal complex // Transactions of the Philological Society. – 1956. – P.127–176.
  10. *Anderson S., Keenan E.* Deixis // Language Typology and Syntactic Description: Grammatical Categories and the Lexicon. / T.Shopen ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 259–307.
  11. *Crystal D.* A first dictionary of linguistics and phonetics. Boulder, CO: Westview. - LinguaLinks Library, Version 5.0 / published on CD-ROM by SIL International, 2003. – P. 137.
  12. *Crystal D.* Pro-forms. – In.: Glossary of linguistic terms // www.sci.org/linguistics/BibliographyLinguistics/Crystal1985.htm.
  13. *Hartmann, R.R.K., and F.C. Stork.* Dictionary of language and linguistics. - London: Applied Science, 1972. – P. 193. – // <http://www.sil.org/linguistics/BibliographyLinguistics/HartmannAndStork1972.htm>
  14. *Hanks W.* Referential Practice: Language and Lived Space among the Maya. Chicago: University of Chicago Press, 1990.
  15. *Levinson S.* Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
  16. *Schachter R.* Pro-forms and pro-adverbs. – In.: Glossary of linguistic terms // www.sci.org/linguistics/BibliographyLinguistics/Schachter1985.
  17. Wikipedia 2006 // <http://en.wikipedia.org/wiki/Deixis>.

Титаренко О.Ю.
Національний педагогічний
університет імені М.П.Драгоманова

ПРОБЛЕМА ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ В МОВОЗНАВСТВІ

Вивчення фразеології як підсистеми мови передбачає поглиблену розробку як загальних, так і спеціальних питань, зокрема проблеми значення фразеологічної одиниці (далі ФО), її відображення у лексикографії, а також функціонування ФО у сучасній літературній мові. На перших етапах розвитку фразеологічної науки вивчались в основному такі питання, як цілісність значення, сталість переосмислених словосполучень, їх здатність виконувати роль певних членів речення та функціонувати як окреме слово тощо.

На матеріалі російської мови вивчення фразеологічного значення відбувалося в різних аспектах із застосуванням різних методів і прийомів у працях В. В. Виноградова, С. І. Ожегова, О. І. Молоткова, В. М. Телії, М. М. Шанського. Окремо слід виділити дослідження В. П. Жукова, що були присвячені вивченню питань співвідносності та еквівалентності семантики фразеологічних одиниць. В українському мовознавстві питання семантики фразеологічних одиниць були в полі зору І. Г. Чередниченка, Л. Г. Скрипник, М. Т. Демського, М. Ф. Алефіренка, Л. Г. Боярової, в історичному плані – в роботах Л. Г. Коломієць та О. С. Юрченка. Питаннями семантики в білоруській фразеології займалися Ф. М. Янковський, А. С. Аксімов, І. Х. Лепешев, в англійській – Н. М. Амосова, О. В. Кунін, Р. П. Зорівчак, в німецькій – Я. А. Баран, І. І. Чернишова, у французькій – А. Г. Назарян, в італійській – Т. З. Черданцева, в іспанській – Н. М. Курчаткіна та А. В. Супрун та ін.